

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 8, Αρ. 8 (2008)

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Ένα σημαντικό χειρόγραφο του Λύσανδρου
Καυταντζόγλου

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

doi: [10.12681/benaki.41](https://doi.org/10.12681/benaki.41)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καρδαμίτση-Αδάμη Μ. (2008). Ένα σημαντικό χειρόγραφο του Λύσανδρου Καυταντζόγλου. *Μουσείο Μπενάκη*, 8(8), 149–158. <https://doi.org/10.12681/benaki.41>

Ένα σημαντικό χειρόγραφο του Λύσανδρου Καυταντζόγλου

ΤΑ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΗΣ του Σχολείου των Τεχνών έχουν μελετηθεί αναλυτικά από τον Κώστα Μπίρη στη μελέτη του *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, ήδη από το 1957. Η μεταγενέστερη όμως έρευνα προσθέτει συνέχεια και νέα στοιχεία που έρχονται να συμπληρώσουν τον βασικό κορμό της.

Στο ιδρυτικό του διάταγμα που υπογράφεται στις 31 Δεκεμβρίου 1836 (12 Ιανουαρίου 1837)¹ δηλώνεται με σαφήνεια ότι «*Θέλει συστηθή τάρτα πλέον εις Αθήνας σχολείον, εις το οποίον δέλουν διδάσκεσθαι την Κυριακίην και τας Εορτάς, όσοι επιθυμούν να μορφωθώσιν ως αρχιτεκνίται (μαϊστορες) εις την αρχιτεκτονικήν*».

Σύμφωνα με τον Friedrich von Zentner, για τον οργανισμό του Σχολείου ελήφθη ως υπόδειγμα το Βασιλικό Σχολείο των Οικοδομικών Τεχνών του Μονάχου και το Τεχνικό Σχολείο «La Martinière» της Λυών.

Το Σχολείο των Τεχνών «*ή άλλως το λεγόμενον Πολυτεχνείον*» λειτούργησε αρχικά με τη μορφή αυτή, ως σχολή δηλαδή που λειτουργούσε μόνο τις Κυριακές και τις γιορτές «*καθώς σχολάζουν οι βιομήχανοι*» (οι εργαζόμενοι, δηλαδή, στις οικοδομές επαγγελματίες, τεχνίτες). Στεγάστηκε δε, όπως είναι γνωστό, στην οικία Κ. Βλαχούτση στην οδό Πειραιώς και σχεδόν αμέσως επεκτάθηκε το 1838 και στο διπλανό κτήριο, καθώς η μεγάλη προσέλευση των μαθητών απαιτούσε και νέους χώρους διδασκαλίας.²

Στο Σχολείο διδάσκονταν τα μαθήματα της Ιχνογραφίας, των Μαθηματικών, της Μηχανικής, της Χημείας, της Προπλαστικής (γλυπτικής), της Γραφής και της Καλλιγραφίας. Σε αυτά προστέθηκε λίγο αργότερα και το μάθημα Αστικής Αρχιτεκτονικής (1840). Το 1841 αρχίζει,

παράλληλα με το Κυριακό Σχολείο, να λειτουργεί και καθημερινό Σχολείο.

Το 1844 αρχίζει μια νέα περίοδος για το Σχολείο. Η μεταρρύθμιση που ακολουθεί το κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου του Δημήτρη Καλλέργη και η απομάκρυνση των ξένων υπηκόων από τις δημόσιες υπηρεσίες, αφήνει το Σχολείο των Τεχνών χωρίς διευθυντή, εφόσον ο Zentner αναγκαστικά απομακρύνεται. Στη θέση του διορίζεται ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου. Μαζί με τον Zentner, όμως, απομακρύνονται και όλοι οι ξένοι καθηγητές, μεταξύ των οποίων και οι αδελφοί Christian και Theophil Hansen, οι οποίοι δίδασκαν αντίστοιχα Αρχιτεκτονική και Ελεύθερο Σχέδιο, καθώς και ο Claude Laurent, που δίδασκε Κτηριολογία και Αρχιτεκτονικό Σχέδιο.

Ο Καυταντζόγλου πρέπει να βρει αντικαταστάτες. Το νέο πρόγραμμα του «Ανώτερου» πλέον καθημερινού Σχολείου μαρτυρεί ότι κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο. Το μάθημα της Αρχιτεκτονικής δεν εμφανίζεται στη διδασκτέα ύλη. Εν τω μεταξύ η αποχώρηση των ξένων αρχιτεκτόνων και η σχετική ανασφάλεια που επικρατεί μετά τα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, προκαλούν οικοδομική κρίση.

Τον Ιούνιο του 1844 αντιπροσωπεία αρχιτεκτόνων (μαϊστών) με επιστολή τους προς το Υπουργείο των Εσωτερικών επισημαίνει ότι «*Όλοι σχεδόν οι κατοικούντες την πρωτεύουσαν ξυλουργοί, λεπτουργοί, ασβεστοποιοί, λιθοτόμοι και λοιποί εργάται*³ *πάσχουσι ελεεινώς, και στερούνται αι οικογένειαι αυτών τον επιούσιον άρτον, μη δυνάμενοι να μετέλθωσι το έργον των εξ αιτίας των σημερινών περιστάσεων. Άλλοτε εκτίζοντο κατ' έτος εις την πόλιν ταύτην από 150 μέχρι 200 οικοδομών εφέτος ουδέ μία εκτίσθη*» ως

Εικ. 1. Πέτρος Παυλίδης Μηνότος, *Λύσανδρος Καυταντζόγλου*, ἐγχρωμη λιθογραφία, 1858. Αθήνα, Σύλλογος Αθηναίων.

«πρόχειρη δε θεραπεία» ζητούν από την Κυβέρνηση «να αρχίσουν να οικοδομήσουν τα Δημόσια καταστήματά της διά τα Υπουργεία κα τα Αρχεία και το Ελεγκτικόν Συνέδριον⁴ και δι' αυτών να δώσουν εις τους ανωτέρω εργατάς εργασίας διά να πορίζονται τον άρτον τους». Επισημαίνουν ότι σε καμία άλλη εποχή δεν θα βρει η Κυβέρνηση την ευκαιρία να κτίσει με τόσο χαμηλή τιμή, καθώς ακόμη και η τιμή των οικοπέδων είναι εις «μετρίαν τιμήν». Οι ίδιοι δε οι αρχιτέκτονες της πόλεως είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν την εργολαβία και άνευ μισθοδοσίας.⁵

Απ' όσο είναι γνωστό, τίποτα παρόμοιο δεν πραγματοποιήθηκε. Το κτήριο των Ανακτόρων, το οποίο ακόμη δεν είχε τελειώσει, απορροφούσε αρκετά χρήματα, οι εργασίες στη Μητρόπολη και το Αστεροσκοπείο προχωρούσαν με αργούς ρυθμούς και η Κυβέρνηση δεν

ήταν σε θέση να προχωρήσει σε νέα ανοίγματα.

Από τον επόμενο χρόνο η κατάσταση φαίνεται ότι αρχίζει να καλυτερεύει, καθώς οι ιδιώτες σταδιακά αρχίζουν να κτίζουν και πάλι. Έλληνες αρχιτέκτονες μηχανικοί καταλαμβάνουν τις θέσεις που έχουν μείνει κενές στον δημόσιο τομέα, απόφοιτοι της Σχολής των Ευελπίδων ή Ακαδημιών Καλών Τεχνών και Πολυτεχνείων της αλλοδαπής. Κάποιοι ξένοι εξακολουθούν να παραμένουν στη χώρα ως ιδιώτες ελεύθεροι επαγγελματίες. Η οικονομική δραστηριότητα ξαναρχίζει.

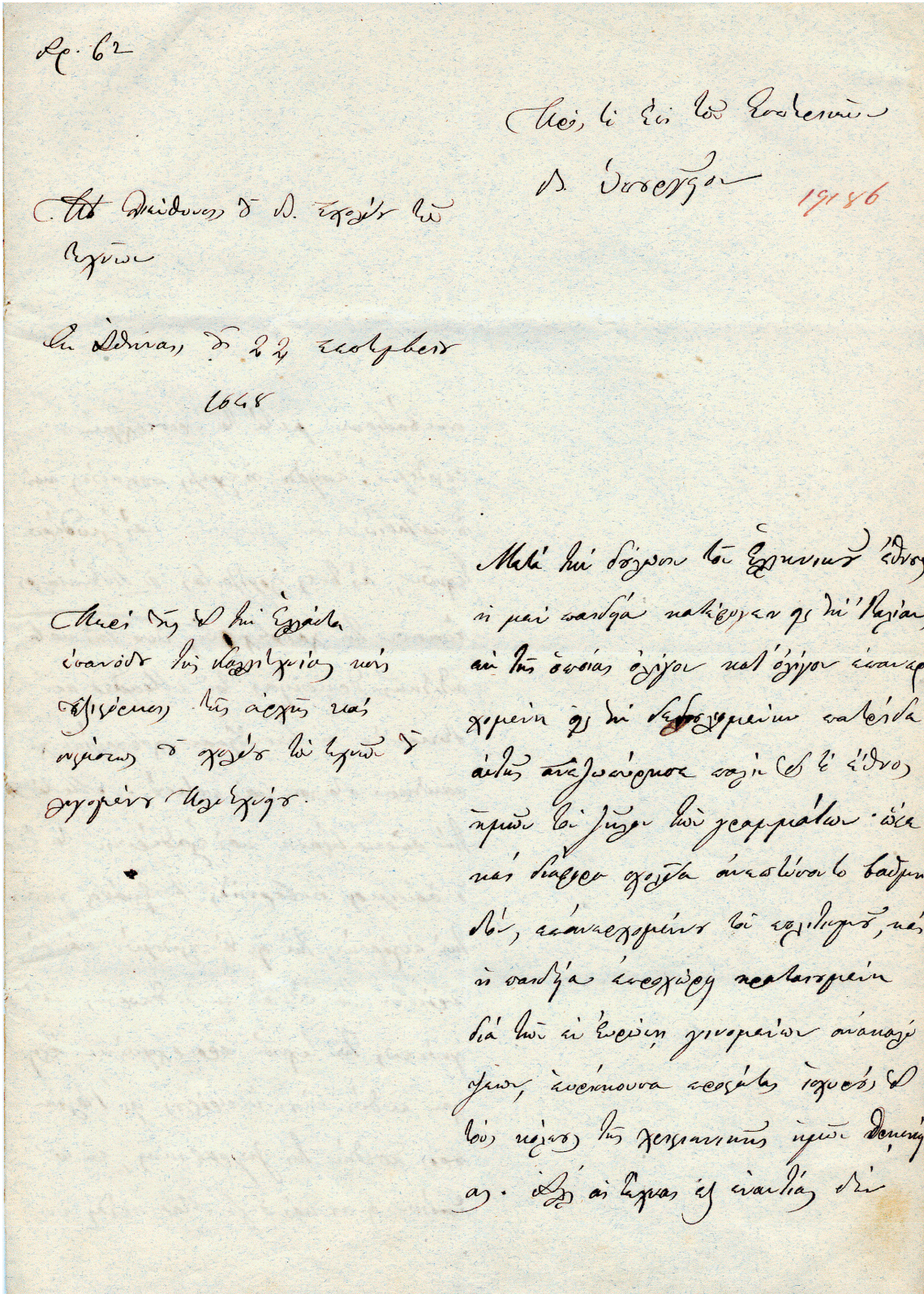
Είναι ακριβώς η εποχή που ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου αναλαμβάνει τη διεύθυνση του ιδρύματος.

Σε χειρόγραφο σημείωμά του⁶ αναφέρει: «Σκοπός της συστάσεως του σχολείου των τεχνών είναι η μόρφωσις τεχνιτών διά των προσφοροτέρων εκ των ενόντων μέσων δι' αρμοδίων μαθημάτων τελειοποιήσις των χειροτεχνών. Εκ των οποίων ελπίζεται η πρόοδος της ολικής βιομηχανίας.

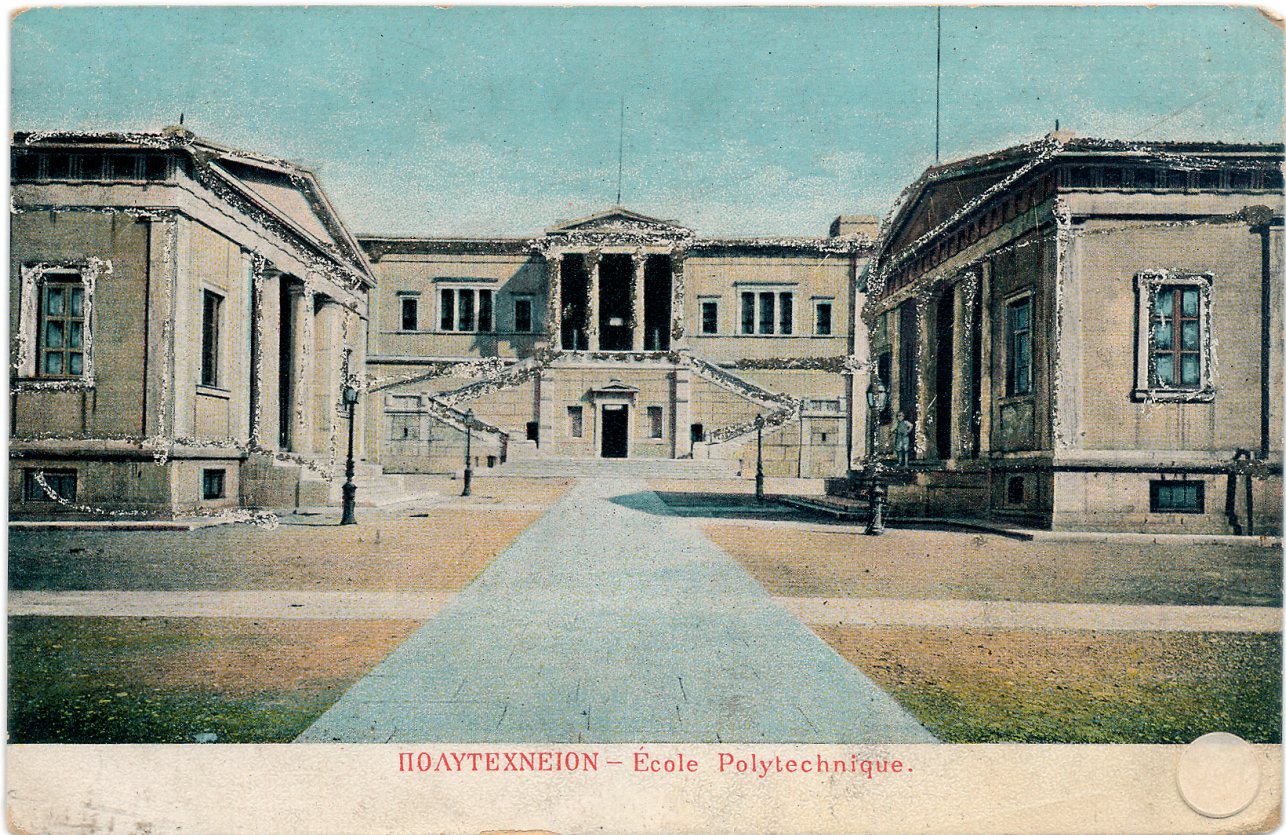
»Προς τούτο ελήφθησαν υπ' όψιν τα περί τούτων διάφορα υπάρχοντα σχολεία της Γαλλίας καθώς και αι εν Ιταλία υπάρχουσαι ακαδημίες των ωραίων τεχνών, εκ των οποίων συγκροτήθη ο υπάρχων οργανισμός του σχολείου τούτου των τεχνών.

»Εν μεν τη Γαλλία υπάρχουν τα 'Écoles graduées' όσον ιδίως χρησιμεύουσιν εις τους χειροτέχνους και βιομηχάνους σπουδάζοντες στοιχειά τινά του σχεδίου και μικράς γνώσεις της γεωμετρίας ισοβάθμια των δημοτικών σχολείων. Η δε Académie des beaux-arts όπου ενιασכולούνται εις την θεωρίαν της υψηλής τέχνης και της καλλιτεχνίας εν γένει! Και η 'École des arts et métiers' όπου δις της εβδομάδος παραδίδονται ελευθέρως μαθήματα επιστημονικά κατάλληλα προς γενικήν κατάρτησιν και ακρόασιν πάντων μάλιστα διηρημένα [εννοεί σειρά μαθημάτων] και μαθήματα σχεδόν ανεξάρτητα του ενός μαθήματος του άλλου τα μαθήματα δε ταύτα ελευθέρως έκαστος δις της εβδομάδος ακροώμενος, την γεωμετρίαν εφηρμοσμένην και τας τέχνας, την φυσικήν και την χημείαν.

»Εις δε την Ιταλίαν εις τας ακαδημίας της Ρώμης, Μεδιολάνων, Βενετίας, Ριδιμουδίου [...] τα écoles graduées των ωραίων τεχνών και τα écoles des arts et métiers. Εις τα σχολεία αυτά συνέρχονται ελευθέρως οι τεχνίτες όσοι επιθυμούν να γνωρίζουν και να εκφράζουν οι ίδιοι διά του σχεδίου και να εννοούν τα των άλλων τεχνιτών [σχέδια] προς εφαρμογήν αυτών [...] Όσοι έχουν τον τρόπον και την ευφυϊαν ακολουθούν τα ανώτερα μαθήματα οι σπουδάζοντες την αρχιτεκτονικήν είναι υπόχρεοι να ακολουθώσι τα μαθήματα εν τω Πανεπιστημίω εξ ου και λαμβάνουσι το δίπλωμα αυτού». Και συνεχίζει με τη διαπίστωση ότι το «ημέτερον σχολείον»,

Εικ. 2. Η αρχή της χειρόγραφης επιστολής του Καυταντζόγλου. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη - Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής.

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΝ – École Polytechnique.

Εικ. 3. Επιστολικό δελτάριο που εικονίζει το Πολυτεχνείο. Αθήνα, ιδιωτική συλλογή.

αφού μελέτησε τα παραπάνω, κατήρτισε με επιτυχία τον οργανισμό του, ο οποίος δεν είναι συνδεδεμένος με τα ελληνικά γυμνάσια και το Πανεπιστήμιο. Οι μαθητές προσέρχονται στα διάφορα μαθήματα ελεύθερα και χωρίς καμία υποχρέωση και διαγωνίζονται ο καθένας ανάλογα με τις δυνάμεις του σε όποιο από τα μαθήματα χρειάζεται.

Ακολουθεί δε ένας κατάλογος από 15 μαθήματα: Στοιχεία Γραμματικής, Στοιχεία Γεωμετρίας και Αριθμητικής, Καλλιγραφία, Περιγραφική Γεωμετρία, Προοπτική και Σκιαγραφία, Γραμμική Ιχνογραφία (γραμμικό σχέδιο δηλαδή), Κοσμηματογραφία και Στοιχειώδης Αρχιτεκτονική, Στοιχειώδης Γραφική ή Ανθρωπογραφία, Αγαλματογραφία, Γυμνογραφία, Πλαστική, Ξυλογραφία, Χαλκογραφία, Μυθολογία και Καλλιτεχνολογία και Χημεία. Στα 15 αυτά μαθήματα προστίθεται από το 1844 το μάθημα της Εφαρμοσμένης Φυσικής και της Μηχανικής από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Γιώργο Βούρη, ο οποίος παραχώρησε τον μισθό του σε έναν μαθητή της Γλυπτικής «*διά να*

απέλθῃ εἰς τὴν Ἑυρώπην νὰ ἐξασκηθῇ, ἀλλὰ τὸ Ὑπουργεῖον δὲν παρεδέχθη τὴν αἴτησιν».

Το ανέκδοτο, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, αυτό σημείωμα του Καυταντζόγλου, που φυλάσσεται σε ιδιωτική συλλογή, μας κατατοπίζει πλήρως για το καθεστώς που ίσχυε στο Σχολείο των Τεχνών, όταν ανέλαβε τη διεύθυνσή του ο Καυταντζόγλου και εξηγεί γιατί δεν μπόρεσε να το μετατρέψει σε ανώτατη ή έστω ανώτερα σχολή και κυρίως σε Σχολή Αρχιτεκτονικής, όπως πολλοί από τους συγχρόνους του τον κατηγορήσαν στον τύπο της εποχής – κατηγορίες που υιοθετεί και ο Κώστας Μπίρης στο πολύ σημαντικό έργο του για την *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Στόχος του Σχολείου των Τεχνών και επομένως και του Καυταντζόγλου ήταν να μορφώσει τεχνίτες βιομηχάνους⁷ και όχι επιστήμονες αρχιτέκτονες, έργο που την περίοδο αυτή είχε αναλάβει η Σχολή των Ευελπίδων, όπου τα μαθήματα της Αρχιτεκτονικής, της Παραστατικής Γεωμετρίας, της Κατα-

μέτρησης κτηρίων κ.λπ. διδάσκονταν από τον ταγματάρχη και στη συνέχεια συνταγματάρχη και διοικητή της Σχολής Δημήτριο Σταυρίδη, απόφοιτο του Πολυτεχνείου της Βιέννης (1827).⁸

Άλλωστε, στην αρχή της περιόδου Καυταντζόγλου, το μάθημα «της γυμνάσεως» στο Αρχιτεκτονικό Σχέδιο δίδασκε ο Μιχαήλ Σ. Γεωργιάδης, αρχιτέκτων από την Κωνσταντινούπολη, που πέθανε ξαφνικά το 1849, στην ακμή της σταδιοδρομίας του.

Ως διευθυντής του Σχολείου των Τεχνών ο Καυταντζόγλου θα εκφωνήσει τον εναρκτήριο λόγο του τον Ιούλιο του 1844. Στη συνέχεια «*συνεκάλει κατ' έτος την αθηναϊκή κοινωνία και εξεφώνει ένα λόγον αισθητικόν, προσπαδών ούτω να συνηδίση την αρτισύστατον κοινωνία εις την τέχνην*».⁹

Με τους λόγους αυτούς ασχολείται αναλυτικά ο Δημήτρης Φιλιππίδης στη μονογραφία του *Λύσανδρος Καυταντζόγλου*, όπου παραθέτει αποσπάσματα από τους λόγους του 1844, του 1846 και του 1847· όχι όμως και από τον λόγο του 1848 ο οποίος μας ενδιαφέρει άμεσα, προκειμένου να τον συσχετίσουμε με ένα ακόμη ανέκδοτο χειρόγραφο του Καυταντζόγλου, που απέκτησε πρόσφατα το Τμήμα των Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη.

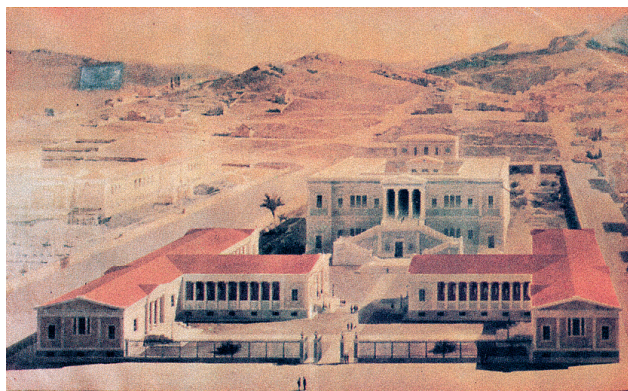
Πρόκειται για χειρόγραφη επιστολή του Καυταντζόγλου, διευθυντή του Βασιλικού Σχολείου των Τεχνών, προς το επί των Εσωτερικών Βασιλικόν Υπουργείον με αρ. πρ. 62 και ημερομηνία 22 Σεπτεμβρίου 1848, λίγους μήνες δηλαδή μετά την εκφώνηση του ετήσιου λόγου του στο Πολυτεχνείο. Θέμα του: «*Περί της εις την Ελλάδα επανόδου της καλλιτεχνίας και εξιστόρησις της αρχής και συστάσεως του σχολείου των τεχνών του λεγομένου Πολυτεχνείου*». Ύστερα από μια μακρά εισαγωγή, όπου ιστορεί την κατάσταση των γραμμάτων και των τεχνών από «*την δούλευσιν του Ελληνικού έθνους*» μέχρι την απελευθέρωση και τα της ίδρυσης και σύστασης του Σχολείου των Τεχνών και τις μετατροπές που έγιναν από τον διορισμό του στη θέση του διευθυντή του το 1848, ο Καυταντζόγλου καταλήγει: «*Μαθηταί κατ' έτος υπέρ τους 400 καταγράφονται εις το μαθητολόγιον του σχολείου, και εφέτος ομοίως κατεγράφησαν περί τους 414 [...] προερχόμενοι από πάσης τάξεως της κοινωνίας εκ των αλληλοδιδακτικών, εκ των δημοτικών σχολείων, εκ του γυμνασίου, Πανεπιστημίου. Τεχνίται, διαφόρους τέχνας μετερχόμενοι, εν τω Πολυτεχνείω τας αρχάς του σχεδίου λαμβάνοντες, εφαρμόζουσι την θεωρίαν εις τα υπ' αυτού διευθυνόμενα εργαζόμενοι.*

»*Αι διά διαγωνισμού διδόμεναι υποτροφίαι εντείνουν την*

άμιλλαν των [...] και διατηρούσι την επιμέλειαν αυτών αντί άλλου τινός μέσου υποχρεώσεως, ώστε και υποδηματοποιοί, ράπται, οίτινες μικράν ανάγκην νομίζοντες ότι έχουσι του σχεδίου προσέρχονται κατά Κυριακήν εις το σχολείον σπουδάζοντες αυτό επί μόνω τω σκοπώ να συναγωνισθώσι και αξιωθώσι τον βραβείον. Εις τοιούτον δε βαθμόν φιλοτιμίας έφθασαν οι συναγωνιζόμενοι νέοι τεχνίται ώστε τίνες αυτών επροτίμησαν εν καιρώ του συναγωνισμού να χάσωσι το ημερομίσθιον διά να εργάζωνται κατά τας διορισθείσας ώρας. Αλλ' αν και η προθυμία της μαθήσεως μεγάλη, η έμφυτος αυτή των Ελλήνων ροπή προς την καλλιτεχνίαν δέλει μετ' ολίγον εξασθενήσει, εάν η Κυβέρνησις δεν λάβη πρόνοιαν να ορίση στάδιον και εργασίαν εις τους σπουδάζοντας εν τω Πολυτεχνείω τας Τέχνας και μάλιστα εάν δεν παράσχη τα μέσα προς τελειοποίησιν αυτού. Ταύτα δε ήδηλον είσθαι, πρώτον να στέλλεται εις των μαθητών του Πολυτεχνείου εις τας Ακαδημίας της Ευρώπης επί συναγωνισμό, κατ' έτος, ως πράττουσι και άλλα πεπολιτισμένα έθνη και ιδίως οι Γάλλοι οίτινες κατ' έτος πέμπουσι εις την Ρώμην, δεύτερον να παραχωρούνται κατά προτίμησιν εις τους καλλιτέχνας Έλληνας αι δημόσιαι εργασίαι αντί των ξένων, και μάλιστα όταν υπάρχει ισότης κατά την αξίαν της τέχνης· και όχι ως προτινος καιρού έπραξε το επί των ναυτικών υπουργείον επιτρέψαν άνευ προηγουμένης εξετάσεως εις τεχνίτην Ιταλόν, ενταύθα διατρίβοντα αν και κατώτερον κατά την αξίαν των Ελλήνων ζωγράφων, παραγγελίαν ζωγραφίσεως εθνικής τινός εικόνας, επί τιμής 6 χιλιάδων δραχμών. Ούτος δε λαβών τριών χιλιάδων προκαταβολήν ανεχώρησεν λάδρα εις Ιταλίαν όπως εκεί εκτελέση ίσως δι' άλλου την παραγγελίαν, οι δε δυστυχείς καλλιτέχνηαι Έλληνες διδάσκαλοι τε και μαθηταί, οι μεν ουδέ την παραμικρήν παραγγελίαν εκ μέρους της κυβερνήσεως έλαβον, οι δε διά της ελπίδος τρέφονται, όπως αποφασισθή και ορισθή συναγωνισμός να αποσταλούν προς τελειοποίησίν των εις την Ευρώπην.

»*Τοιαύτη λοιπόν η εξιστόρησις της Νέας εν Ελλάδι καλλιτεχνίας, και η αρχή του καταστήματος τούτου, το οποίον, και προ τινων εσυστήθη, αναλόγως όμως μεγάλους καρπούς ανέδειξεν, ως ανέφερον καλύτερον και εν τω λόγω τω εκφωνηθέντι κατά την επέτειον ημέραν της εκδέσεως*».

Πράγματι στον λόγο του 1848,¹⁰ που είχε εκφωνήσει λίγους μήνες μόνο πριν στο Πολυτεχνείο ο Καυταντζόγλου, είχε φροντίσει να προετοιμάσει το έδαφος γράφοντας ότι «*και της λαμπράς εν Ελλάδι οικοδομής του Πανεπιστημίου πάσαν την καλλιτεχνικήν εργασίαν, και τα μαρμάρια ελληνικά κιονόκρανα, τας σφίγγας, τας κεφαλάς των λεόντων, τους μαρμάρινους ραβδωτούς κίονες, τας σιδη-*

Εικ. 4. Λουίζος Λάντσα, *Το κτηριακό συγκρότημα του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, υδατογραφία, 1885. Αθήνα, Συλλογή Ε.Μ.Π.

ράς κεχρυσωμένας κιγκλίδας, ελληνικάί χείρες εξεργάζονται [...]». Και στη συνέχεια αναφέρει ονομαστικά τους Φυτάληδες, τον Λάζαρο και τον Γεώργιο και τον Ιωάννη Κόσσο, σπουδαστές του Σχολείου των Τεχνών που δούλεψαν όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό, στην Κωνσταντινούπολη, τη Βλαχία, τη Φλωρεντία, και συνεχίζει τονίζοντας ότι οι μαθητές του σχολείου «*κατά προτίμησιν παραλαμβάνονται*» ως πρωτοτέκτονες σε δημόσιες και ιδιωτικές μεγάλες οικοδομές, ενώ «*τα των νυν κτιζομένων οίκων και αιθουσών των ανακτόρων τοιογραφήματα υπό σπουδασάντων εν τω Πολυτεχνείω καλλωπίζονται τα εν τω νεκροταφείω ωραιότερα μνημεία υπό των εις το Πολυτεχνείον φοιτώντων σμιλεύονται [...]* ξυλογράφοι και λιθογράφοι τούτου μαθηταί τας προμετωπίδας των νέων συγγραμμάτων καλλίνουσι· ζωγράφοι, εν τω Πολυτεχνείω διδασκόμενοι, των αγίων τας ιεράς εικόνας τεχνικότερον ζωγραφούσιν, οι επιπλοιοιοί, διά τας οποίας εν τω Πολυτεχνείω απέκτησαν γνώσεις, τα έργα αυτών κατά μίμησιν των εν Ευρώπη κατασκευάζουσι, και ως τοιαύτα πωλούσι· διδάσκαλοι δε της ικνογραφίας, οι κατά τα διάφορα σχολεία του κράτους διδάσκοντες, τας αρχάς εν τούτω τω Πολυτεχνείω εσπούδασαν [...] Τελευταίον, την αγγειοπλαστικήν, την αναγκαίαν τούτην βιομηχανίαν, μαθηταί του Πολυτεχνείου επιτυχώς εκ της αλλοδαπής εις την κοινωνίαν ημών ήδη εισάγουσιν».

Έχοντας λοιπόν εκφωνήσει τον λόγο αυτό στον ετήσιο εορτασμό για την επέτειο της ίδρυσης του Σχολείου, που στη συνέχεια κυκλοφορούσε σε αυτοτελές φυλλάδιο, έχει φροντίσει να ενημερώσει την κοινή γνώμη για την ποιότητα της τέχνης των Ελλήνων «*βιομηχανών*». Είναι

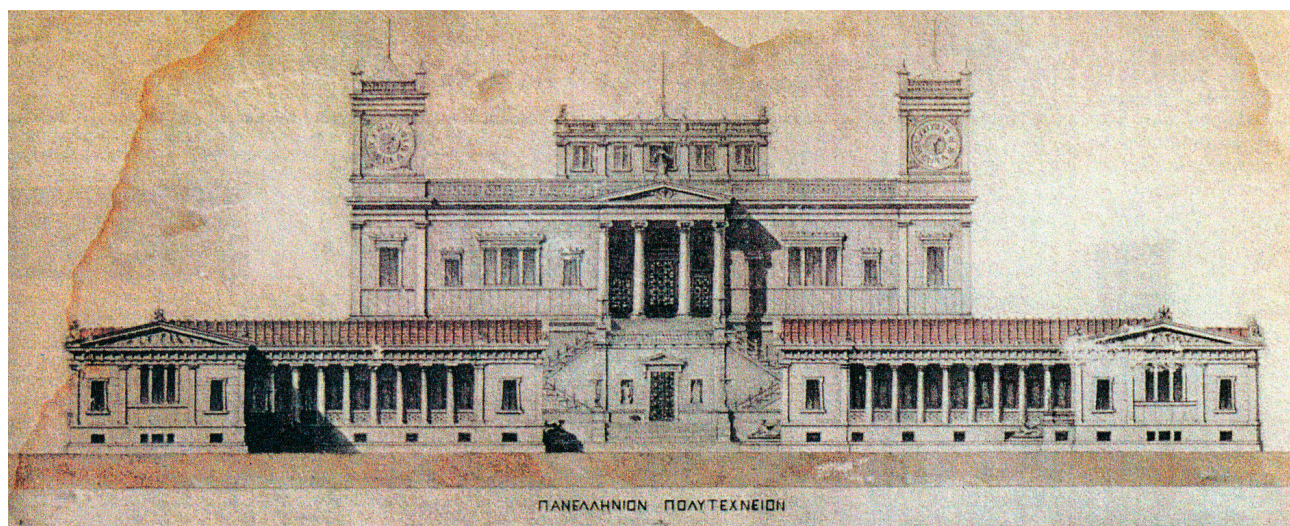
λοιπόν σε θέση να ζητήσει τη συνδρομή του Υπουργείου Εσωτερικών.

Το 1848 η Ελλάδα έχει πια κλείσει 20 χρόνια ζωής ως ελεύθερο κράτος. Το εργατικό δυναμικό της, είτε μέσω του Σχολείου των Τεχνών, είτε μέσω της εμπειρίας στο εργοτάξιο, είναι πια έτοιμο να αναλάβει την εκτέλεση «*καλλιτεχνικών*» οικοδομών. Άλλωστε και οικοδομική παράδοση υπήρχε αλλά και καλλιτεχνική. Η Τήνος είχε ήδη αναδείξει θαυμάσιους μαρμαρογλύπτες.

Ήδη δε από τον Σεπτέμβριο του 1828, πριν ακόμη εγκατασταθεί στην Ελλάδα, ο Καποδίστριας είχε ζητήσει στον Επτανήσιο υπάλληλο του γαλλικού Υπουργείου Πολέμου κόμη Ν. Λοβέρδο να του βρει αρχιτέκτονες, σκαπανείς, κτίστες, ξυλουργούς, κλειθροποιούς και γενικά τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην επιμόρφωση των Ελλήνων τεχνιτών για την ανοικοδόμηση της χώρας.¹² Το ίδιο είχε ζητήσει και στον Ανδρέα Μουστοξίδη που βρισκόταν στη Βενετία. Και πράγματι, οι μηχανικοί και υπομηχανικοί της στρατιάς του Maison βοήθησαν στην επιμόρφωση των Ελλήνων τεχνιτών κυρίως στην Πελοπόννησο, ενώ γενικότερα στα συμφωνητικά εργολαβίας των δημοσίων οικοδομών συναντάμε συχνά δίπλα στα ονόματα των Ελλήνων αρχιμαστόρων, αρχιτεκτόνων, μαιστόρων κ.λπ. και ονόματα ιταλικά και πολλά επτανησιώτικα. Καθώς ο νεοκλασικισμός είχε ήδη έρθει στα Επτάνησα ήδη από την περίοδο της Αγγλοκρατίας, μπορούσες να βρεις εκεί αρκετούς τεχνίτες που γνώριζαν τα χαρακτηριστικά του ρυθμού και ήταν σε θέση να εκτελέσουν αντίστοιχα έργα.

Με την ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών ο αριθμός των εξειδικευμένων Ελλήνων τεχνιτών, όπως αναφέρει ο Κανταντζόγλου και όπως αποδεικνύεται και από τα συμφωνητικά εργολαβίας που έχουν διασωθεί, αλλά κυρίως από τα ίδια τα κτήρια που σώζονται ή διασώζονταν μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 20ού αιώνα στην Αθήνα και σε αρκετές επαρχιακές πόλεις, όπως την Αίγινα, το Ναύπλιο, την Ερμούπολη κ.ά., είχε αυξηθεί σημαντικά. Σε σημείο μάλιστα ώστε να δημιουργηθεί στη χώρα μας αυτό το μοναδικό φαινόμενο του λαϊκού νεοκλασικισμού, του νεοκλασικισμού δηλαδή που επεκτείνεται σε όλες τις αστικές τάξεις από την πιο υψηλή έως την πιο χαμηλή, από τα Ανάκτορα μέχρι το μικρό μονόχωρο σπιτάκι.

Για τον λόγο αυτό η επιστολή του Κανταντζόγλου προς το Υπουργείο Εσωτερικών είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί πιστοποιεί και επίσημα το γεγονός, ενώ ταυτόχρονα

Εικ. 5. Το Πολυτεχνείο, πρόσοψη, υδατογραφία, 1868. Αθήνα, Συλλογή Ε.Μ.Π.

επιβεβαιώνει τη φροντίδα του για τη δημιουργία του κατάλληλου εργατικού δυναμικού.

Οι έμμεσες ή άμεσες κατηγορίες του Μπίρη¹³ ότι ο Καυταντζόγλου δεν προώθησε κατά τα πρώτα χρόνια τουλάχιστον της διεύθυνσής του στο Σχολείο των Τεχνών τις αρχιτεκτονικές σπουδές, μοιάζουν αν όχι άδικες, τουλάχιστον υπερβολικές. Θεωρώ ότι ο Καυταντζόγλου, όπως άλλωστε παλαιότερα και ο Καποδίστριας, δεν βιάζεται να μετατρέψει το Σχολείο των Τεχνών σε ανώτερο και πολύ περισσότερο σε ανώτατο ίδρυμα, όταν δεν έχει ακόμη δημιουργηθεί το κατάλληλο ανθρώπινο δυναμικό που θα φοιτήσει σε αυτό. Ότι δηλαδή πίστευε και ο Κυβερνήτης για την ίδρυση του Πανεπιστημίου. Ίσως λοιπόν να θεωρούσε ότι προτού διδάξει ο ίδιος Αρχιτεκτονική στο Σχολείο, θα έπρεπε οι μαθητές να γνωρίζουν ήδη κάποια στοιχεία Σχεδίου. Για τον Μιχαήλ Γεωργιάδη, που δίδαξε το μάθημα του Αρχιτεκτονικού Σχεδίου από το 1843 έως και το 1849, δεν ξέρουμε πολλά πράγματα πέραν του ότι ήταν Κωνσταντινουπολίτης. Επειδή όμως δεν αναφέρεται πουθενά το πού σπούδασε και δεδομένου ότι το αντίστοιχο Βιομηχανικό Σχολείο ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1882, συμπεραίνουμε ότι μάλλον επρόκειτο περί εμπειροτέχνη αρχιτέκτονα, δηλαδή κάλφα.

Όσο για τους τρεις διαπρεπείς αρχιτέκτονες, Χριστιανό Χάνσεν, Θεόφιλο Χάνσεν και Κάρολο Λωράν, οι οποίοι δίδαξαν στο Σχολείο την πρώτη περίοδο της ίδρυσής του, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι και οι τρεις ήταν ακόμη

στην αρχή της σταδιοδρομίας τους, όταν ανέλαβαν να διδάξουν, και δεν είχαν αποκτήσει τη φήμη που απέκτησαν αρκετά αργότερα. Η τοποθέτησή τους σε μια τέτοια θέση τους εξασφάλιζε, εκτός των άλλων, έναν μηνιαίο μισθό και τους επέτρεπε να παραμείνουν στην Ελλάδα, άσχετα με το αν είχαν ή όχι ιδιωτικές αναθέσεις έργων. Άλλωστε, πέραν του ότι χρημάτισαν για κάποιο χρονικό διάστημα δάσκαλοι στο Σχολείο των Τεχνών—ο Χριστιανός Χάνσεν του Αρχιτεκτονικού Σχεδίου, ο Θεόφιλος Χάνσεν του Ελεύθερου Σχεδίου και ο Λωράν της Αρχιτεκτονικής Τεχνολογίας και της Προπλαστικής—, δεν έχουμε κανένα άλλο στοιχείο για το πώς ακριβώς ήταν οργανωμένο το μάθημά τους. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι ενώ οι δύο νεότεροι, ο Θ. Χάνσεν και ο Κ. Λωράν, δίδασκαν τόσο στο Σχολείο των Κυριακών όσο και στο Καθημερινό Πολυτεχνικό Σχολείο, ο Χριστιανός Χάνσεν δίδασκε τέσσερις ώρες μόνο την εβδομάδα στο Κυριακό. Ο δε Zentner, ως διευθυντής του Σχολείου, δίδασκε επίσης πέντε ώρες μόνο την εβδομάδα.

Φυσικό είναι επομένως ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου, αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση του Σχολείου το 1843 και την αναδιοργάνωση του προγράμματος των σπουδών, να μην επωμιστεί, τουλάχιστον αρχικά, και τη διδασκαλία μαθημάτων.

Τα σχετικά με την ανάληψη των καθηκόντων του ως διευθυντή του Σχολείου των Τεχνών έχει αναπτύξει ο Φιλίππιδης στο κεφάλαιο «Chi va appresso... non va mai

δεαχρῶν. Ἐβ, δ' ἄλλοι ἄλλοι χερσὶν αὐτῶν
 καταβολὴ ἀνεχόμενα γὰρ αὐτῶν ἄλλοι,
 ὅσοι ἐν τῷ αἰθέρι, ἴσοι, δὲ ἄλλοι ἐν τῷ
 γαίῳ. οἱ δὲ ἀστυχῶν, κατὰ τὴν ἔξωθεν
 ἀλλοτρίωσιν ἢ τῶν παλαιῶν, οἱ γὰρ ἴδι
 οἱ κατὰ τὴν ἀστυχίαν αἰ μίεσιν,
 οἱ δὲ ἀστυχῶν, ἔξωθεν, οἱ δὲ ἐν τῷ
 αἰθέρι, ἀστυχῶν ὅσοι, ἀστυχῶν οἱ
 ὅσοι ἀστυχῶν, τὰ ἀστυχῶν καὶ
 ἀστυχῶν τῶν, ἔξωθεν.
 Ἐπιπέδου γῆσιν ἢ ἀστυχῶν, τὰ ἀστυχῶν
 ἐν τῷ αἰθέρι, κατὰ τὴν ἀστυχίαν, οἱ δὲ ἀστυχῶν
 κατὰ τὴν ἀστυχίαν, ὅσοι, τὸ ἴσον, αἱ τὰ
 ἀστυχῶν ἀστυχῶν, ἀστυχῶν ὅσοι, γὰρ
 τὸ κατὰ τὴν ἀστυχίαν. οἱ δὲ ἀστυχῶν
 ἀστυχῶν, αἱ τὰ ἀστυχῶν τὸ ἀστυχῶν
 κατὰ τὴν ἀστυχίαν ἀστυχῶν ἢ ἀστυχῶν.
 ὁ ἐπιπέδου
 Δ. Καρδαμίτσης

Εικ. 6. Το τέλος της χειρόγραφης επιστολής του Κανταντζόγλου. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη - Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής.

αυαντί» του βιβλίου του για τον Κανταντζόγλου,¹⁴ μιας μονογραφίας απ' όπου με τον δικό του ιδιόρρυθμο τρόπο ο μελετητής αφήνει να αναδυθεί η επίσης ιδιόρρυθμη προσωπικότητα του μελετώμενου.

Εκείνο πάντως που επιβεβαιώνεται μέσα από την επιστολή του προς το Υπουργείο Εσωτερικών, είναι ότι κατέβαλλε φιλότιμες προσπάθειες να αναβαθμίσει τον ρόλο των Ελλήνων τεχνιτών, προσπάθειες που θα συνεχίσει και στο μέλλον, ζητώντας επανειλημμένως να παραχωρήσει το Υπουργείο υποτροφίες για το εξωτερικό στους σπουδαστές του Σχολείου.¹⁵

Ο ίδιος ζητά να προσδιοριστεί «*οριστικώς και δικαιωματικώς*» ύστερα από διαγωνισμό η αποστολή τριών τουλάχιστον σπουδαστών «*διά τετραετείς σπουδάς εις την αλλοδαπήν*». Δηλαδή να τους δοθεί δυνατότητα να πραγματοποιήσουν σπουδές σε ανώτατο επιστημονικό ίδρυμα.

Ζητά επίσης με νεότερη επιστολή του προς την επί των

Εσωτερικών Γραμματεία—και όσο γνωρίζω είναι ο πρώτος που ζητά κάτι παρόμοιο— να διακριθούν οι θέσεις των πολιτικών αρχιτεκτόνων από τις θέσεις των αξιωματικών του Μηχανικού. Ξεχωρίζει, δηλαδή, ουσιαστικά τις αρμοδιότητες των αξιωματικών του Μηχανικού, των πολιτικών μηχανικών θα λέγαμε σήμερα, από αυτές των αρχιτεκτόνων μηχανικών. Δυστυχώς, ούτε η πρόταση αυτή έγινε δεκτή. Ο διαχωρισμός αυτός θα ξεκαθάριζε με σαφήνεια τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες του κάθε κλάδου, κάτι που δυστυχώς εκκρεμεί στην πραγματικότητα έως τις μέρες μας. Αλλά αυτό είναι ένα άλλο μεγάλο θέμα που ξεφεύγει από την παρούσα μελέτη.

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη
Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.
dcna@benaki.gr

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου* (Αθήνα 1957) 23.

2. Τ. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Το Πολυτεχνικόν Σχολείον (περίοδος 1836-1843) και οι οικίες Γ. και Κ. Βλαχούτζη, *Όταν κτιζόταν η Αθήνα* (Αθήνα 1999) 43-67.

3. *Πρότασις περί ανεγέρσεως Δημοσίων καταστημάτων διά τα Υπουργεία και το Ελεγκτικόν*, ΓΑΚ Ελληνικό Αρχείο Σχ. Πόλεως φ. 1.

4. Το Ελεγκτικό Συνέδριο ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1833 και λειτουργούσε χωρίς να έχει εξάρτηση από κανένα υπουργείο. Αποτελούσε την ανώτατη εξελεγκτική αρχή της Διοίκησης, ενώ ταυτόχρονα ήταν το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της γενικής οικονομικής διαχείρισης του κράτους.

5. Τα ονόματα των αρχιτεκτόνων (αρχιμαστόρων) που υπογράφουν την επιστολή δεν είναι ευανάγνωστα.

6. Χειρόγραφο σημείωμα του Λύσανδρου Κανταντζόγλου χωρίς ημερομηνία. Πιθανόν προσχέδιο για ομιλία του. Ιδιωτική συλλογή.

7. Με τον όρο “βιομηχανία” και “βιομήχανοι” την εποχή

αυτή εννοούν τους εμπειροτέχνες επαγγελματίες και τα εργαστήριά τους, εξ ου και Σχολείον των Βιομηχάνων Τεχνών.

8. *Τα εκατόν δέκα χρόνια της Σχολής των Ευελπίδων 1828-1938* (Αθήνα 1930) 55.

9. Δ. Φιλιππίδης, *Λύσανδρος Κανταντζόγλου* (Αθήνα 1995) 136.

10. Λ. Κανταντζόγλου, *Λόγος εκφωνηθείς κατά τέταρτον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των Διαγωνισμών* (Αθήνα 1849).

11. Προφανώς εδώ εννοεί τα εργαστήρια κεραμικής, τα οποία παρήγαν ακροκέραμα, πήλινα διακοσμητικά στοιχεία κ.λπ.

12. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, Οι πρώτοι έλληνες μηχανικοί, *Τεχνικά Χρονικά—Επιστημονική έκδοση ΤΕΕ* 8, 4 (1988) 63-84.

13. Μπίρης (σημ. 1) 137-42.

14. Φιλιππίδης (σημ. 9) 133-39.

15. Μπίρης (σημ. 1) 140.

MARO KARDAMITSI-ADAMI
An important Lysandros Kaftantzoglou manuscript

The School of Arts, forerunner of what is now the Athens Polytechnic, was founded in 1836 with the aim of enabling men working in the construction industry to attend lessons on Sundays and holidays, so as to acquire the knowledge needed to make them into architectural master craftsmen. And in the beginning this was how it operated. Later, from 1841 onwards daily courses began to operate alongside the weekly ones.

In the Benaki Museum's Neohellenic Architecture Archives an unpublished, hand-written letter from Lysandros Kaftantzoglou, Director of the School of Arts from 1844, to the Ministry of the Interior, has been preserved. In this letter, dated 22 September 1848, Kaftantzoglou proposed:

1) that a scholarship, awarded by competition, should be given to a student of the School for the purpose of completing his education in some European institution; and 2) that the state should entrust public works to Greek craftsmen rather than foreigners. Although Kaftantzoglou – like Governor Kapodistrias (1828-1831) before him – did not consider it appropriate at that time to create an Institute of Higher Education, nevertheless he made conscientious attempts, as this document attests, to improve the status of Greek craftsmen, repeatedly requesting the Ministry to fund scholarships so that his students at the School of Arts could study abroad.